

Т. В. Корняковадоктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гонча

ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ У ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття досліджує проблеми застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі в умовах воєнного стану, зокрема у випадках, пов'язаних з обвинуваченням у колабораційній діяльності. Автор розглядає правові аспекти обрання запобіжних заходів із особливим акцентом на безальтернативність таких заходів, яка може впливати на забезпечення справедливості та дотримання базових прав людини. В статті аналізуються національні та міжнародні стандарти, які регулюють процедуру обрання запобіжних заходів, такі як презумпція невинуватості, презумпція свободи та імператив поваги до людської гідності. Стаття включає огляд законодавчих змін, які були внесені до процедури застосування запобіжних заходів в Україні під час періоду воєнного стану. Досліджується вплив таких заходів на процесуальні права підозрюваних та обвинувачених, зокрема в контексті презумпції невинуватості та презумпції свободи. Дослідження показує складність ситуацій, коли обрання альтернативних запобіжних заходів є обмеженим у період воєнного стану, та необхідність мотивованих судових рішень для забезпечення справедливого судочинства. Додатково, стаття аналізує правову практику та рішення міжнародних судів, зокрема Європейського Суду з прав людини, щодо застосування запобіжних заходів під час конфліктних ситуацій. Обговорюється важливість забезпечення адекватного захисту прав та свобод осіб, підозрюваних у колаборації, в умовах воєнного стану, з урахуванням міжнародних стандартів прав людини. Автор також розглядає можливості вдосконалення законодавства та практики застосування запобіжних заходів в умовах воєнного конфлікту, враховуючи потребу у справедливому процесі та відповідність міжнародним зобов'язанням України. Дослідження вказує на необхідність збалансованого підходу до захисту прав людини в умовах загострених конфліктів, з метою забезпечення верховенства права та справедливого вирішення кримінальних справ.

Ключові слова: запобіжний захід, ЄСПЛ, воєнний стан, обвинувачений, належність доказів, докази, рішення Конституційного суду

Постановка проблеми. Введення воєнного стану суттєво змінює умови функціонування правової системи, включаючи правозастосування та застосування процесуальних гарантій. Воєнний стан може супроводжуватись обмеженнями громадянських прав, включаючи право на свободу і особисту недоторканість, що ставить під сумнів справедливість застосування запобіжних заходів. Актуальність полягає в оцінці відповідності практики застосування запобіжних заходів міжнародним стандартам прав людини під час воєнного стану, зокрема презумпції невинуватості та інших процесуальних гарантій. Дослідження проблеми дозволить з'ясувати практичні аспекти вибору запобіжних

заходів у воєнний період, зокрема обмеження можливостей судів у виборі альтернативних заходів. Отже, актуальність теми полягає в потребі вивчення впливу воєнного стану на захист прав осіб, звинувачених у злочинах, та забезпечення справедливого судочинства в умовах кризової ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питання застосування запобіжних заходів, проводили О.В. Сачко, Т. Г. Фоміна, Д.В. Колодчин, В.О. Січко, О.В. Сівак, О.С. Осадча, А.Л. Даль та інші. Проте ще гостріше постає це питання на сучасному етапі. Практика Європейського суду з прав людини у цьому дослідженні відіграє важливу роль, оскільки вона служить

одним із орієнтирів як для правозастосування, так і для нормотворення.

Мета – систематизувати і дослідити проблематику застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі під час воєнного стану з урахуванням міжнародних стандартів прав людини та особливостей правових норм у різних юрисдикціях.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, в умовах введення воєнного стану, оперативна діяльність правоохоронних органів акцентується на захисті майже всіх сфер громадського життя, що призводить до частого обрання тримання під вартою як найсуворішого запобіжного заходу в кримінальних провадженнях. Практика органів досудового розслідування зазвичай включає звернення до слідчого судді з клопотанням про обрання "безальтернативного" запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Згідно з частиною 3 статті 183 Кримінального процесуального кодексу [3], при прийнятті рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою слідчий суддя або суд зобов'язані визначити альтернативний запобіжний захід у вигляді застави. Однак законодавство передбачає випадки, коли слідчий суддя або суд мають право не визначати розмір застави.

У контексті введення в Україні воєнного стану, були внесені зміни до положень Кримінального процесуального кодексу, які розширили перелік ситуацій, коли може застосовуватися тримання під вартою без визначення розміру застави [5, с. 168]. На даний момент можна виділити загальні та тимчасові підстави для таких рішень, які діють під час воєнного стану.

Згідно з положеннями частини 4 статті 183 Кримінального процесуального кодексу [3], слідчий суддя або суд мають право не встановлювати розмір застави у кримінальному провадженні у таких випадках:

- щодо злочину, який був вчинений з застосуванням насильства або погрози його застосування;
- щодо злочину, що призвів до смерті людини;
- щодо особи, яка вже мала запобіжний захід у вигляді застави у цьому провадженні, проте порушила його умови;
- щодо злочину, передбаченого статтями 255-255-3 Кримінального кодексу України;
- щодо особливо тяжкого злочину у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Також, розмір застави не встановлюється у випадках, коли:

- підозрюваний або обвинувачений оголошений у міжнародний розшук;
- підозрюваний або обвинувачений виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України або території держави, визначеної Верховною Радою України державою-агресором (згідно з Постановою Верховної Ради України № 1854).

Крім того, розмір застави не встановлюється під час розгляду питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на прохання Міжнародного кримінального суду про тимчасовий арешт, порядок розгляду якого визначений статтями 629-631 Кримінального процесуального кодексу.

Протягом періоду введення військового стану, законодавцем було встановлено перелік кримінальних діянь, що підпадають під юрисдикцію кримінального законодавства, за якими слідчий суддя або суд можуть застосувати тільки один запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Ці діяння охоплюють злочини, передбачені статтями 109-114-2, 258-258-6, 260, 261, 437-442 Кримінального кодексу України (частина 6 статті 176 КПК).

У випадках, коли особа підозрюється або обвинувачується у вчиненні таких злочинів, слідчий суддя або суд мають право визначити запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або відмовити у задоволенні клопотання. Згідно з абзацом 3 частини 4 статті 183 КПК, під час введення воєнного стану слідчий суддя або суд можуть не встановлювати розмір застави у кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачених статтями 109-114-2, 258-258-6, 260, 261, 402-405, 407, 408, 429, 437-442 Кримінального кодексу України.

З урахуванням вищезазначених норм КПК, у випадках, коли існують підстави для не визначення застави, сторона обвинувачення переважно клопоче про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без визначення розміру застави.

Незважаючи на активні бойові дії на території України, держава залишається правовою державою, де високе значення мають права та свободи людини, які визнаються як найвищі цінності і визначають зміст та напрямок діяльності держави. Захисники у кримінальному провадженні ґрунтують свою роботу на захисті цих високих цінностей перед судом, зокрема аргументуючи відсутність підстав для позбавлення

особи свободи без можливості бути звільненою під заставу.

Згідно з частиною 2 статті 8 КПК, принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Відповідно до статті 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини", суди при розгляді справ застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини і Європейської комісії з прав людини як джерело права [2].

Оскільки клопотання слідчого судді може бути оскаржене тільки в апеляційному порядку, застосування цих норм КПК не обговорюється Верховним Судом. В такий спосіб, захищаючи свої інтереси, слід враховувати національне законодавство та міжнародні стандарти захисту прав людини.

По-перше, захисники акцентують увагу на юридичності клопотань щодо запобіжного заходу, їх відповідності КПК та фактичним обставинам протиправних дій підозрюваних, які прямо впливають на можливість або неможливість застосування застави як альтернативного запобіжного заходу.

У зв'язку з тим, що рішення про застосування або невикористання альтернативного запобіжного заходу є правом суду, а не його обов'язком, важливо, щоб клопотання стосовно застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без визначення застави містило вмотивоване обґрунтування необхідності такого заходу у зв'язку з неможливістю забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного в разі внесення застави. При цьому аргументи слідчого не повинні бути абстрактними чи загальними, як це вимагається практикою ЄСПЛ.

Також необхідно ретельно перевірити на обґрунтованість докази, які подає сторона обвинувачення у своєму клопотанні щодо застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою без визначення застави. Важливо врахувати наявність доказів, які підтверджують необґрунтованість застосування застави як альтернативи тримання під вартою, а також звернути увагу на вагомість таких доказів.

Наприклад, якщо у клопотанні зазначається про використання насильства, сторона обвинувачення повинна представити докази, що підтверджують не лише те, що потерпі-

лий отримав тілесні ушкодження, але й що ці ушкодження були завдані саме підозрюваним. У такому випадку значущими доказами можуть бути аудіо- та відеозаписи, експертні висновки, свідчення очевидців.

На практиці часто зустрічаються випадки, коли стверджені стороною обвинувачення факти застосування насильства підтверджуються лише показаннями потерпілого, що свідчить про вагомість таких доказів і необґрунтованість вимог сторони обвинувачення щодо не застосування застави.

За нашою думкою, практика розгляду клопотань щодо застосування запобіжних заходів слідчими суддями часто відображає тенденцію до обвинувального підходу системи правосуддя. Однак адвокатська спільнота має сприяти досягненню справедливої балансу.

Під час дії воєнного стану для осіб, які перебувають під підозрою або обвинуваченням за статтею 111-1 Кримінального кодексу України, слідчий суддя чи суд можуть визначати лише один запобіжний захід – тримання під вартою. Зміни, внесені до частини 6 статті 176 та частини 4 статті 183 КПК України, доповнені абзацем 8, надають слідчому судді чи суду право вирішувати питання про тримання під вартою в справах, пов'язаних з колабораційною діяльністю, без обов'язкового визначення розміру застави. Ці нові правила безальтернативності запобіжних заходів для осіб, які підозрюються або обвинувачуються у колабораційній діяльності, застосовуються виключно під час дії воєнного стану.

Запобіжний захід не має репресивного характеру щодо злочину. Його головна мета полягає в забезпеченні належної процесуальної поведінки підозрюваної чи обвинуваченої особи.

Не зважаючи на законодавчі зміни та особливості періоду, процедура застосування запобіжних заходів завжди повинна відповідати універсальним правовим принципам, що застосовуються у будь-якій країні з верховенством права.

Зокрема, базові принципи включають:

1. Презумпція невинуватості, яка гарантує, що особа вважається невинуватою, поки її вину не буде доведено обвинувальним вироком суду (ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

2. Презумпція свободи, що включає в себе право особи на свободу, яке може бути обмежене лише за встановленими законом умовами.

3. Імператив поваги до людської гідності, який вимагає поважати права та гідність кожної особи під час кримінального провадження.

Конституційний суд України підкреслює, що принцип презумпції невинуватості спрямований на захист особи від будь-яких форм осуду публічної влади до моменту винесення обвинувального вироку судом (Рішення від 8 червня 2022 року 3-р(II)/2022).

Згідно з роз'ясненнями Європейського суду з прав людини, п. 2 ст. 6 Конвенції забороняє оголошення посадовими особами людини винною до винесення вироку судом. Громадськість може інформуватися про розслідування кримінальних справ, але це має відбуватися розсудливо і з урахуванням обачності в виборі висловлення (Рішення ЄСПЛ від 2 жовтня 2018 року у справі Криволапов проти України) [6, с. 327].

Отже, до винесення законного вироку суду не можна називати особу колаборантом; така особа залишається підозрюваною у вчиненні колабораційної діяльності. Безальтернативність застосування запобіжних заходів щодо осіб, які підозрюються у колабораційній діяльності, становить серйозну турботу щодо дотримання Україною вказаних базових принципів та міжнародних зобов'язань.

У будь-якому випадку безальтернативність запобіжних заходів не позначається на мотивації судового рішення.

Згідно з національними та міжнародними стандартами обов'язковими складовими процедури обрання запобіжного заходу є [1]:

1. Наявність обґрунтованої підозри.

2. Наявність ризиків невиконання особою процесуальних обов'язків.

3. Аналіз альтернатив триманню під вартою.

Відсутність обґрунтованої підозри або ризиків невиконання особою процесуальних обов'язків однозначно призводить до відмови в обранні запобіжного заходу. У такому разі не виникає необхідності розглядати варіанти запобіжного заходу.

У ситуації обрання альтернативних запобіжних заходів триманню під вартою виникають певні виклики.

При призначенні запобіжного заходу особі, що підозрюється або обвинувачується за статтею 111-1 Кримінального кодексу України [3], слідчий суддя чи суд мають право:

- Обрати тримання під вартою без визначення розміру застави.

- Обрати тримання під вартою з визначенням розміру застави.

- Відмовити в призначенні запобіжного заходу, якщо не вважається необхідним позбавляти особу її основоположного права на свободу.

Визначення розміру застави при обранні тримання під вартою може стати певною альтернативою, спрямованою на вирішення проблем безальтернативності.

Отже, при обранні запобіжного заходу у справі про колабораційну діяльність важливо мотивувати судові рішення відповідно до базових принципів та міжнародних стандартів.

Висновки. Отже, сучасна Україна намагається заслужити авторитет правової держави, де поважаються права людини. Усі учасники правового процесу — судді, прокурори, адвокати — повинні зробити все можливе для забезпечення верховенства права у нашій країні [4, с. 162]. Ми наголошуємо на важливості дотримання принципів верховенства права у вирішенні питань про застосування запобіжних заходів. Це є фундаментальним для забезпечення справедливості та захисту прав людини під час кримінального провадження. Також важливими є проблеми, пов'язані з безальтернативністю запобіжних заходів у випадках, коли обвинувачення стосується колабораційної діяльності. Це підкреслює необхідність уникнення недообґрунтованих рішень, які можуть суттєво вплинути на права та свободи підозрюваних чи обвинувачених. Важливо, щоб судові рішення про застосування запобіжних заходів були мотивованими і відповідали базовим принципам презумпції невинуватості, презумпції свободи та поваги до людської гідності. Це є запорукою справедливого правосуддя та виконання міжнародних зобов'язань України перед міжнародними правозахисними організаціями. Отже, необхідність посилення захисту прав людини та дотримання принципів правової держави в контексті застосування запобіжних заходів в Україні, зокрема у випадках, пов'язаних з колабораційною діяльністю — є запорукою становлення нового українського законодавства.

Список використаної літератури

1. Даль А.Л. Щодо сутності поняття тримання під вартою. Теоретичні аспекти організації досудового розслідування: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків. 04 грудня 2015 р. С. 334. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/424/teoretichni_aspekti_organizaciyi_dosudov.pdf?sequence=2&isAllowed=y.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : прийнята 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. №4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>
4. Осадча О. С. Повноваження прокурора при застосуванні запобіжних заходів : [монографія] за заг. ред. О.О. Юхна. Харків: Панов, 2016. С. 162-163. (Серія «Бібліотечка слідчого та детектива : учасники кримінального провадження»). URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/1206>
5. Тертишник В.М. Кримінальне-процесуальне право України : підручник. 4-те вид., доп. і переробл. Київ : А.С.К., 2003. 434 с. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/2018/1/Tertishnik_Krim_proc_Ukr_Zagalna_090414_avt.pdf
6. Тищенко О.І. Зміна запобіжного заходу у кримінальному провадженні: окремі питання // *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 326-327. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2019/80.pdf.

T. V. Korniakova. APPLICATION OF ALTERNATIVE MEASURES OF RESTRAINT IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING MARTIAL LAW

The article examines the problems of applying preventive measures in criminal proceedings under martial law, in particular in cases involving charges of collaboration. The author examines the legal aspects of choosing preventive measures with a special emphasis on the non-alternative nature of such measures, which may affect justice and observance of basic human rights. The article analyzes the national and international standards governing the procedure for imposing preventive measures, such as the presumption of innocence, the presumption of liberty and the imperative of respect for human dignity. The article includes an overview of the legislative changes that have been made to the procedure for applying preventive measures in Ukraine during the period of martial law. The author examines the impact of such measures on the procedural rights of suspects and accused persons, in particular in the context of the presumption of innocence and the presumption of liberty. The study shows the complexity of situations where the choice of alternative measures of restraint is limited during martial law and the need for reasoned court decisions to ensure a fair trial. In addition, the article analyzes the case law and decisions of international courts, in particular the European Court of Human Rights, on the application of preventive measures in conflict situations. The author discusses the importance of ensuring adequate protection of the rights and freedoms of persons suspected of collaboration under martial law, taking into account international human rights standards. The author also examines the possibilities of improving the legislation and practice of applying preventive measures in the context of martial law, taking into account the need for a fair trial and compliance with Ukraine's international obligations. The study points to the need for a balanced approach to the protection of human rights in the context of aggravated conflicts, in order to ensure the rule of law and fair resolution of criminal cases.

Key words: *measure of restraint, ECHR, martial law, accused, relevance of evidence, evidence, decision of the Constitutional Court*